

Table Of Content

Journal Cover	2
Author[s] Statement	3
Editorial Team	4
Article information	5
Check this article update (crossmark)	5
Check this article impact	5
Cite this article	5
Title page	6
Article Title	6
Author information	6
Abstract	6
Article content	7

ISSN (ONLINE) 2598-9936

INDONESIAN JOURNAL OF INNOVATION STUDIES
PUBLISHED BY
UNIVERSITAS MUHAMMADIYAH SIDOARJO

Originality Statement

The author[s] declare that this article is their own work and to the best of their knowledge it contains no materials previously published or written by another person, or substantial proportions of material which have been accepted for the published of any other published materials, except where due acknowledgement is made in the article. Any contribution made to the research by others, with whom author[s] have work, is explicitly acknowledged in the article.

Conflict of Interest Statement

The author[s] declare that this article was conducted in the absence of any commercial or financial relationships that could be construed as a potential conflict of interest.

Copyright Statement

Copyright © Author(s). This article is published under the Creative Commons Attribution (CC BY 4.0) licence. Anyone may reproduce, distribute, translate and create derivative works of this article (for both commercial and non-commercial purposes), subject to full attribution to the original publication and authors. The full terms of this licence may be seen at <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>

EDITORIAL TEAM

Editor in Chief

Dr. Hindarto, Universitas Muhammadiyah Sidoarjo, Indonesia

Managing Editor

Mochammad Tanzil Multazam, Universitas Muhammadiyah Sidoarjo, Indonesia

Editors

Fika Megawati, Universitas Muhammadiyah Sidoarjo, Indonesia

Mahardika Darmawan Kusuma Wardana, Universitas Muhammadiyah Sidoarjo, Indonesia

Wiwit Wahyu Wijayanti, Universitas Muhammadiyah Sidoarjo, Indonesia

Farkhod Abdurakhmonov, Silk Road International Tourism University, Uzbekistan

Bobur Sobirov, Samarkand Institute of Economics and Service, Uzbekistan

Evi Rinata, Universitas Muhammadiyah Sidoarjo, Indonesia

M Faisal Amir, Universitas Muhammadiyah Sidoarjo, Indonesia

Dr. Hana Catur Wahyuni, Universitas Muhammadiyah Sidoarjo, Indonesia

Complete list of editorial team ([link](#))

Complete list of indexing services for this journal ([link](#))

How to submit to this journal ([link](#))

Article information

Check this article update (crossmark)

Check this article impact (*)

Save this article to Mendeley

(*) Time for indexing process is various, depends on indexing database platform

Phonology of Molla Yâr Muhammed Nemengâni and Tuhfetü-l Abidin

Hairatullah Barlas, Hairatullah@gmail.co, (1)

*Jawzjan uiversity, Teacher of the Department of Turkish Language and Literature,
Afghanistan*

⁽¹⁾ Corresponding author

Abstract

As a master degree graduate thesis, we selected the **Tuhfetü'l-Âbidîn**. It is a collection of the poems written by Molla Yur Muhammed Nemengâni who was born in the 19th century in Nemengân. There are many poems from different poets in the book which consisting of 188 pages, but 108 pages belongs to our poet Nemengâni and this study focused on these pages. in the poems, poet was known by his surname, Muhlis. The text was found in Hoyham village in Badakhshan province, which is located on the borders of Afghanistan. The texts of the book have been transcribed and translated into Latin alphabets. Considering language characteristics, writing characteristics, phonetic features and shape characteristics, the texts were studied.

Published date: 2022-03-07 00:00:00

Özet:Yüksek lisans tezi olarak incelemeye değer gördüğümüz **Tuhfetü'l-Âbidîn** adlı eser, çoğunluğunu 19. yüzyılda Nemengân doğumlu Molla Yâr Muhammed Nemengâni'nin şiirlerinin oluşturduğu bir mecmua niteliğindedir. Eserde birçok şairden de şiirler yer almıştır fakat 188 sayfadan oluşan bu eserin 108. sayfasına kadar olan kısmının şairimiz Nemengâni'ye ait olduğu tespit edilip bu sayfalar üzerine yoğunlaşmıştır. Şiirlerde şairin mahlası Muhlis olarak geçmektedir. Eser, bugünkü Afganistan sınırlarında yer alan Badahşan ilinde Hoşham köyünde bulunmuştur. Eser içerisindeki metinler, Latin alfabesine dönüştürülmüştür. Eserin dil özellikleri incelenmiş; yazım özellikleri, fonetik özellikler ve şekil özellikleri dikkate alınarak Türkiye Türkçesine aktarımı yapılmıştır. Bu esnada anlamlandırılmasında güçlük çekilen kelimelerin dizini yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Molla Yâr Muhammed Nemengâni, Tuhfetü'l-Âbidîn, fonoloji, sesler.

Giriş

Geçmişteki değerleri geleceğe taşıyıp bilim dünyasında kalıcılığı yakalamak, biz araştırmacıların görevidir. Geçmişin tozlu sayfalarında yer alan ve üzerinde çalışma yapılmayan "**Tuhfetü'l-Âbidîn**" isimli eser, 19. yüzyılın sonlarında vücut bulmuştur. Bugünkü Afganistan sınırları içerisinde olan Badahşan 'da korunmuş ve kış geceleri yatsı namazının ardından okuma bilen bir kişi tarafından okunup şerh edilerek günümüze taşınmıştır.

188 sayfadan oluşan bu metnin 108. sayfasına kadar Molla Yâr Muhammed Nemengâni'nin şiirleri bulunmaktadır. Çalışmamız adı geçen şairin şiirlerini kapsamaktadır. Giriş kısmında şairin hayatı, adı, eserinin önemi, muhtevası gibi konular belirtilmiştir. Eserin ses bilgisi özellikleri, Çağatay Türkçesinin özelliklerinin verildiği eserlerden yola çıkılarak incelenmiştir. Metnin transkripsiyonu, aruz kalıpları göz önünde bulundurularak yapılmış ve sonuç kısmında çalışmanın sonucuna yer verilmiştir.

Molla Yâr Muhammed Nemengâni

Şairin Adı

Asıl memleketi Nemengân olan ve doğum tarihi ile ilgili bilgi bulunmayan Molla Yâr Muhammed, eğitimini Buhara'da görmüş, hayatının büyük bir kısmını seyahatle geçirmiştir. Buhara Emiri Nasrullah, hâkimiyeti zamanında Leb-i Havuz-ı Divan Begî adlı meydanında vaaz ve nasihatler vermiştir. Tezkire-i Kayyumi'de verilen bilgilere göre şair, 19. yüzyılın sonunda yaşamış, ancak şairin hayatının çoğu kısmı gezmek ile geçtiği için vefatı ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. **Tuhfetü'l-Âbidîn** 'in müstensihisi ilk önce Molla Yâr Muhammed'in müridi Hassamuddin Hafız'dan şairin methini duymuş ve ona olan ilgisinden dolayı eserinden şiirler seçmiştir. Ele aldığımız eserin baş kısmında müstensih tarafından verilen bilgilere göre şairden geriye kalan sadece bir eser mevcuttur.

Tuhfetü'l-Âbidîn Eseri

Eserin Adı

Ahmet Mahdum Buharî beyazcılık usulüne göre farklı şairlerin şiirlerini toplayıp, Molla Yâr Muhammed Nemengâni adlı şairin şiirlerine ağırlık vererek, eserin adını **Tuhfetü'l-Âbidîn** veya **Enisü'l-âşıkîn** vermiştir. Eserde adı geçen şairin şiirlerinin ağırlıklı olmasının sebebi "*Menâkıb-i Âliyye*" adlı eserinde Peygamber efendimize övgülerinin bulunması, insanların bu konuya daha çok rağbet göstermesindedir. Çalışmamızda eserin adının sadece **Tuhfetü'l-Âbidîn** şeklinde verilmesinin sebebi haşiyesinin üst kısmında bu ismin tekrar yazılmasıdır. Eserin baş kısmındaki açıklamaya göre eser hazırlanırken 108. sayfasına kadar Nemengâni'nin şiirlerini yazmış, geri kalan sayfalarda başka şairlerin şiirlerinden örnekler vermiştir.

Eserin İçeriği

Eserde Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed, dört halife, Ebu-Hafaz adlı kişi ve Buhara'nın vasfına dair söylenen şiirler mevcuttur. Edebî olan bu eserde gazel, muhammes, müseddes, müstezad, mütesa' musemma gibi nazım şekilleri ile yazılmış şiirler yer almaktadır. Şairin şiirleri daha çok sofiyane şiirlerdir.

Eserin Önemi

Peygamberlerin insanlar arasında sevilip sayılmaları Tanrı tarafından gönderilmeleri nedeniyledir. İslam dünyasında Peygamberlere, özellikle Hz. Muhammed'e büyük bir saygı duyulur. Onunla ilgili yazılan kitaplar, makaleler, risaleler ve onun hakkında söylenen naatlar büyük bir ilgi görmektedir. Molla Yâr Muhammed Nemengâni'nin Divan'ında Peygamber Efendimiz ile ilgili naatların bulunması, insanların dikkatini çekmiştir. Şairin tek divanından seçilen şiirlerinin yer aldığı bu mecmua, hem konuları hem de Çağataycadan Yeni Özbek Türkçesine geçiş dönemi ürünü olması açısından büyük bir öneme sahiptir. Eserde daha çok Çağataycanın gramer özellikleri mevcuttur.

Nüshanın Tarihi

Nüsha eski Horasan, bugünkü Afganistan sınırları içerisinde yer alan Badahşan ilinin Hoşham köyünde, Nurulhak

ve Gülbiddin adlı kişiler tarafından muhafaza edilmiştir. Eski Türkistan bölgesinde gece yatsı namazından sonra Meşreb-i Nemengâni, Hafız-ı Şirazi, Bidil-i Dihlevî, Sadi-i Şirazi gibi şairlerin şiirleri okuma bilen kişiler tarafında okunur ve açıklanırdı. Bu geleneği devam ettirme düşüncesi ile çalışmakta olduğumuz nüsha saklana gelmiştir.

Müstensihin Şair ve Eser Hakkındaki Görüşleri

Ahmet Mahdum Buharî, babasının mesleği olan sahaflığı devam ettirirken Molla Yâr Muhammed Nemengâni'nin müritlerinden Molla Hassamuddin ile karşılaşır. Molla Hüsamuddin Mahdum Buharî'ye Nemengâni'nin şiirlerinden okur, onun nasihatlerinden bahseder. Böylece Buharî ona daha çok bağlanıp saygı ve sevgi beslemiştir. Buharî onun tek divanından şiirler seçerek "Derdi olana derman, karanlıkta kalana aydınlık olsun." diye bu mecmuayı tertip etmiştir.

YAZIM ÖZELLİKLERİ

Çağatayca eserler genellikle Arap alfabesi ile yazılmıştır. Ele aldığımız eser, Arap alfabesi ile yazılan 19. yüzyıla ait bir eser olup Çağataycanın özelliklerini taşımaktadır. Çağatayca'da görülen 9 ünlü, bu eserde de görülmüştür. Bu ünlülerin özellikleri eserde görülen örneklerle beraber incelenecektir.

Ünlülerin Yazılışı

A/a: Kalın, düz ve geniş olan bu ünlü kelimenin başında, ortasında ve sonunda kullanılır. Metinde söz başında *elif* (ا) ya da *medli elif* ortasında Söz .gösterilmiştir ile (ا)elif bazen sonunda söz ve (ا) elif de bazen (ا) güzel he (ا) kullanılmıştır.

Söz başında, ortasında ve sonunda a'nın yazılışı:

anlar , "onlar" (اانان) *atı* , "adı" (ااا) *açkey* , "açar" (ااااا) *anı* , "onu" (ااا) *anda* , "orada" (اااا) *arkasıdın* (اااااااااا) "arkasından", *andağ* , "öyle ,gibi onun" (اااااا) *añlayup* , "anlayıp" (اااااااا) *bitalmay* , "yazamayarak" (ااااااااا) *yaman* , "kötü" (ااااا) *yağşı* , "iyi" (ااااا) *taptı* , "buldı" (ااااا) *barmasdın* , "varmadan" (اااا اااااا) *kılğan* (اااااا) "kılan", *başıda* , "başında" (اااااا) *uşla* , "-tut" (اااا) *-yağşılık* , "güzel ,hoş ,iyilik" (اااا اااا) *uşalıšte* , "şu ,o" (اااا) *o* , *sarığa* , "tarafına" (ااااا) *yazdı* , "yazdı" (ااااا) *tapmay* , "bulmayarak" (ااااا) *soñra* , "sonra" (ااااا) *aña* (اااا) "ona", *bolsa* , "olsa" (ااااا) *ara* (ااا) *iç* , *içinde* , *arasında* , *kılsa* , "etse ,kılsa" (ااااا) *sağla* , "-koru ,-sakla" (ااااا) *-bolma* , "olma" (ااااا) *anadın* . "anneden" (اااا اااا)

E/e: İnce, düz, geniş, dil önu sesi olan bu ünlü, Türkçe kelimelerin başında, ortasında ve sonunda görülmektedir.

Söz başında bu ses, *elif* :görülmüştür örneklerde şu Metnimizde .gösterilmektedir ile (ا) ve (ا) *elgige* (اااااا) "eline", *egemniñ* . "sahibimin" (اااا اااا)

Söz ortasında bazen sadece elif (ا) ile yazılmış, bazen herhangi bir işaret ile gösterilmemiştir: *bilen* , "ile" (ااا) birlikte, ve", *köpeydi* , "fazlaştı" (ااااا) *ilgeri* "ileri" (اااا) *hümâ-yı şefkat érür menben* (اا ااااا ااا ااا) şafkat hümasıyım", *berede* , "yerde" (اا اا) *bölek* , " kısmı bir bütünün bir ,bölüm ,kısm ,başka" (ااا) *teñrim* . "Rabbim ,ilâhım ,tanrım" (ااااا)

Söz sonunda bazen *elif* :gösterilmiştir ile (ا) he de bazen ile (ا) *içre* , "içinde ,iç" (ااا) *birle* , "ile" (اا) *üzre* , "üzerine" (ااا) *içinde* , "içinde" (اااا) *dême* , "söyleme" (اا) *kéçe* , "gece" (اا) *özge* . "başka" (اا)

É/é: Eski Türkçeden günümüze kadar hep dokuzuncu ünlü olarak kabul edilegelen /é/ ünlüsü, Türkçe kelimelerin ilk hecesinde yer alır. Arap alfabesi ile yazılan Çağatay Türkçesi metinlerinde /é/ sesini göstermek için özel bir işaret kullanılmamıştır. Bu alfabe ile yazılan metinlerde *çoklukla* /y/ (ا) harfiyle gösterilmiştir.

Üzerinde çalışmakta olduğumuz metinde de /é/ sesini göstermek için söz ortasında *yâ* başında söz ve harfi (ا) *elif* ve *yâsesinin* /é/ Metnimizde .görülmüştür ortasında ve başında kelimenin ses Bu .kullanılmıştır harfleri (ا) sonda kullanıldığı hiçbir kelimeye rastlanmamıştır.

Söz başında, ortasında ve sonunda /é/ sesinin yazımı için örnekler: *yok érdi* , "idi yok" (اااا اا) *emes* (اا) "olmaz", *ét-* , "-eyle , -et" (اا) *éy* , "!ey" (ا) *éşit* , "-iştir , -dinle ; -duy" (اا) *-ésrük* , "sarhoş" (اا) *ési* (ا) "kokusu", *élge* , "halka" (ا) *émdi* , "şimdi" (ا) *kéldi* , "geldi" (ا) *dédi* , "dedi" (ا) *dék* , "gibi" (ا) benzer, eş", *kéçesi* . "gecesi" (ا)

I/ı: Söz başında genellikle *elif+yâ* sonunda söz ve içinde Söz . yazılmıştır ile (ا) *yâ* (ا) ile gösterilmiştir. Metinde harfle gösterilmeyen örnekler de vardır. Kalın, düz ve dar olan bu ünlü metnimizde sözün başında, ortasında ve sonunda görülmüştür.

I/ı ünlüsü için örnekler: *ısığ* (ا) "sıcak", *yazıldı* , "çözüldü , yazıldı" (ا) *kılır* , "eder ,kılır" (ا) *kaqıl* , "vuruldu ,çalındı" (ا) *sığındım* , "sığındım" (ا) *çıktı* , "etti zuhur ,çıktı" (ا) *munı* (ا) "bunu", *boldı* , "oldu" (ا) *anı* , "onu" (ا) *yukarı* , "yukarı" (ا) *yağşı* . "iyi" (ا)

/i: Bu ses aslında telaffuz olarak /é/’ye benzeyen bir sestir. Yazı dili Arap alfabesiyle yazılan Çağatay Türkçesi metinlerinde, bu iki sesin yazılış özellikleri aynıdır. Söz başında *elif* ve *yâ* sonunda ve içinde sözün ile () *yâ* ile () yazılmıştır.

İnce, düz, dar olan bu ses kelimenin başında, ortasında ve sonunda mevcuttur.

Söz başında, ortasında ve sonunda *i* ünlüsü yazımına örnekler: *ilgeri* , "ileri" () *istep*, *isteyerek* " () arayarak", *içürdiñ* , "içirdin" () *içre*, "içinde ,iç" () *içer* , "içer" () *bilgil* , "bilesin" () *kim* , "kim" () *yetti*, "yedi" () *iki*, "iki" ()

O/o: Eserde söz başında *elif+ vav* vav ise ortasında söz ,ile ())’ile yazılmıştır. Kalın, yuvarlak ve geniş olan bu ünlü, kelimelerin başında ve ortasında görülür.

O/o ünlüsü için örnekler: *ottuz iki* , "iki otuz" () *oturgenler* , "oturanlar" () *oldı* , "oldu" () *okup* , "okuyup" () *kolum* , "elim ,kolum" () *yoluñ* , "yolun" () *koşaş*, "güneş" ()

Ö/ö: Bu ünlü de /o/ ünlüsünün yazım özelliklerini taşır. Söz başında *elif+vav* ise ortasında söz ile () *vav* ile () yazılır. Yuvarlak, ince ve geniş olan bu ünlü sözün başında ve ortasında görülmüştür.

Ö/ö ünlüsü içi önekler: *ötdiñ* , "geçtin" () *özgeler* , "diğerleri ,başkaları" () *ötrü* , "dalayı" () *örgeñip* , "öğrenip" () *bölek* , "parça ,başka" () *kıla kör* , "gör kıla" () *körgeç* () *görecek* , *körmedük* , "görmedik" () *közge*, "göze" ()

U/u: Kalın, yuvarlak ve dar olan /u/ ünlüsü, söz başında *elif+vâv* () ile sözün ortası ve sonunda ise *vâv* () ile yazılmıştır.

U/u ünlüsü olan kelimelerin yazımına örnekler: *uluğ* () "ulu, büyük, yüce" *uyku* () "uyku", *uçardıñ* () "uçuyordun", *uşal* () "bu, tam bu, aynı bu", *uşbu* () "işte bu", *buyurdı* () "buyurdu", *yokdur* () "yoktur", *muni* () "bunu", *buzısız* () "bunsuz, bu olmadan", *koşuldum* () "katıldım", *uyku* () "uyku", *uşbu* () "işte bu", *kayğu* () "kaygı", *kayu* () "hangisi".

Ü/ü: İnce, yuvarlak ve dar olan bu ünlüsünün başta *elif* ve *vâv* ise sonda ve ortada ile () *vâv* yazıldığı ile () görülmüştür. Bu ünlü kelimenin başında, ortasında ve sonunda görülmektedir.

Bu ünlü şu örneklerde görülmüştür: *üç miñ* , "bin üç" () *on üçünde* , "yaşında üç on [senin]" () *üçi* , "üçü" () *üçün* , "için" () *kündüz*, "gündüz" () *yüz miñ* , "bin yüz" () *yüziñdin* () "yüzünden ", *muhtac érür* , "muhtaçtır" () *ötrü*, "dalayı ,ötürü" ()

Ünsüzlerin Yazılışı

Çağatay Türkçesi ile Özbek Türkçesi arasındaki geçiş döneminde yazılan *Tuhfetü'l-Âbidîn* adlı eserimizde ünsüzlerin yazım özellikleri ünlülere göre daha tutarlıdır. Eserde Farsçadaki (p, ç, g, j) de harfleri () kullanılmıştır. *P* ve *b* seslerinin teşekkül noktaları birbirine yakın olmasından dolayı bazen *p* sesinin yazımında /b() / harfi kullanılmıştır. Eserin diğer yazım özellikleri aşağıda detaylı olarak ele alınmıştır.

B/b: Metnimizde genellikle *b* kelimelerde Bazı , yazılmıştır ile harfi () *p*’li şekli de kullanılmıştır. *Tap-* fiilinin son sesinde hep *p*’nin yerine *b* kullanılmıştır. Ancak metinde bu yazım şekli ile yazılan kelimeler *p* olarak okunmuştur.

B hafiyle yazılan kelimeler: *barurdı* , "varırdı" () *bar imiş* , "varmış" () *bolsa* , "olsa" () *başımızge* , "başımızza" () *başıñ*, "başın" ()

Metnimizde bir kelimedede *b*’nin yerine *f* kullanıldığı görülmüştür: *doffi* < *tobı*, "şapka" ()

Ç/ç: Yazımında bazen kuralsız bir şekilde *cim* aslında Ses .kullanılmıştır de harfi () *ç* Ancak , yazılır harfiyle () eserde tutarsız bir yazım için *ç*’nin () yerine bazen *cim* :görülmektedir harfi () *icdürmese* () "içirmese", *kaç* , "-kaç" () *-ac-* , "-aç" () *kecdiñ*, "vazgeçtin" ()

P/p: Ötümsüz çift dudaklı bir ünsüz olup Türkçe kelimelerin başında görülmez. Çağatay Türkçesinde kelime başında hem *p*’li hem de *b*’li şekil kullanılmaktadır: *biş-* / *piş-*. Metinde *p* ile yazılan *puşken* < *biş-* fiili görülmüştür. Bu ünsüz Türkçe kelimelerin ortasında ve sonunda görülürken alıntı kelimelerin (Farsça) başında, ortasında ve sonunda kullanılır. Bazı Farsça kelimelerde *p*’nin yerine *b* kullanılmıştır: *geb* metinde ;kelimesi () *geb*şeklinde () yazılmıştır. *P* ile yazılan Türkçe örnekler: *tap-* , "-bul" () *tap-ar* , "bulur" () *köpeydi* , "çoğaldı" () *yapınmasak* , "örtünmesek" () *kipriğñ* < *kirpik* () " kirpiğin", *öpsek* , "öpsek" () *tapıban* , "bularak" () *tapken*, " bulan" ()

S/s: Ötümsüz dişler arası sızcı bir ünsüz olup kelimenin her yerinde bulunur. Arap alfabesindeki () ünsüzü ile yazılır: *sol* , "sol" () *salıp* , "atıp" () *saç* , "saç" () *saçıp* , "serpip" () *savaşımdın* () "savaşımından", *severdim* , "severdim" () *nerse* , "nesne ,şey " ()

T/t: Ünsüzü düzenli olarak Türkçe kelimelerde t (ت) harfiyle yazılır. Ünsüz benzeşmesinden dolayı bazı kelimelerde t'nin yerinde d yazılır. Sert ötümsüz dış patlayıcısı olan bu ünsüz kelime başında, ortasında ve sonunda bulunur: *bitalmay* ,"yazamayarak" (بیتالمی) *teñile* ,"şekilde eşit" (تەڭلە) *tañla* ,"doğru sabaha ,sabahleyin" (تەڭلە) *ortada* ,"ortada" (ئورتادا)*taşıdık* ."taşıdık" (تاشیدیک)

G/g: Ünsüzü metinde tek çift çizgili ğ ile yazılmıştır: *egem* ,"sahibim " (ئەگەم) *örgeñip* ,"öğrenip" (ئۆگەنگەن) *ilgeri* ,"ileri" (ئىلگىرى) *olgen* ,"olan" (ئولگەن) *ylğilgende* ,"toplandığında" (يىلگىلگەندە) *kélgende* ,"geldiğinde" (كەلگەندە) *eylegen* ."eyleyen" (ئەيلەگەن)

ñ: Damak n'si olarak bilinen bu ünsüz, Çağatay Türkçesinde (ن) ile yazılır. Nüshada bu sesi ihtiva eden birçok örnek bulunmaktadır: *miñ* ,"bin" (مىڭ) *köñil* ,"gönül" (كۆڭىل) *soñra* ,"sonra" (سۇنرا) *egemniñ* ."sahibimin" (ئەگەمنىڭ)

SES ÖZELLİKLERİ

Ses bilgisi, *dilin her düzleminde görülen seslerin yapıları ve ses kuralları kadar bu seslerdeki değişimleri de inceler*. Malum olduğu üzere dildeki kelimeler zaman geçtikçe bazı seslerini düşürür, bazı seslerini türetir, bazılarını değiştirir veya bazılarını birbirine benzetir. Bir dil konuşulurken o dildeki kelimeler veya cümleler en az enerji harcanarak ifade edilir. Ekonomi kanunu çerçevesinde Türkçenin geçmişten bu güne kadarki gelişimi sürecinde seslerde birtakım değişiklikler meydana getirdiği (*katı seslerin sızıcılıştığını veya akıcılıştığını; sert seslerin yumuşadığını*) hatta bu seslerin düştüğü görülmüştür.

Ünlü Değişimleri

Yazım özellikleri kısmında ifade edildiği gibi düz-dar (i, ı), yuvarlak (o, ö, u, ü), düz-geniş (a, e) ve kapalı é olmak üzere dokuz ünlü tespit edilmiştir. Bunların değişimleri yanlarında bulunan ünsüzlerin tesiriyle gerçekleşmiştir.

/i/- /e/- /è/ durumu

Türkologlar arasında tartışmalı bir konu olan kapalı /è/ meselesini Timur Kocaoğlu *Tarihî Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi* adlı makalesinde sonuç olarak Eski Türkçe döneminde yazılan metinlerde é'nin kullanılmasını vurgulamıştır.

Ünlü Uyumu

Çağataycada ünlü uyumu bu dilin *karakteristik* özelliği olarak bilinir. Bu özellik *kalınlık- incelik ve düzlük-yuvarlaklık* olarak iki çeşittir. Arap alfabesi ile yazılan Çağatayca ürünlerin kalınlık-incelik uyumunu tespit edebilmek için tek ölçüt ğ/k veya g/k seslerinin karşılığıdır. Kalın ünlülü kökler ve ekler artlı sesleri (ğ/k), ince ünlülü kökler ve ekler ise önlü (g/k) sesleri barındırır: *yol-ğa, eyle-gey*.

Kalınlık-İncelik Uyumu

Çağataycada genellikle kalınlık-incelik uyumuna riayet edilmiştir. Ele aldığımız nüshada kalınlık-incelik uyumuna uygun kök ve ek birleşmelerinden bazıları aşağıda sıralanmıştır: *kol+um, sarı+ğa, bul-a+lar, kıl-dı+lar, bol-ur+ mu, añ+a, kılğıl, koyğıl, koy-up, kayğu+dın, ol-ur+san, ahtar-mağdur*.

Bazı eklerin uyum dışına çıktığı görülmüştür. Kalın ünlülü tabanlar, ince ünlülü ekler almıştır: *yol+ge, uçmağ+ge, ol-ma-gey, boz-ma-gey, kıl-ma-gen+dék, bol-gen+de, sal-gen+i, otur-gen+ler*.

Düzlük-Yuvarlaklık

Düzlük-yuvarlaklık uyumu tarihî Türk lehçelerinde görülmeyen bir özelliktir. Düzlük-yuvarlaklık uyumuna göre o, ö, u, ü yuvarlak ünlülerinden birini ihtiva eden sözcükler u, ü ünlüleri bulunan eklerden birini alır. Ancak Çağataycada düzlük-yuvarlaklık uyumu tam gelişmediği için bu özellikten ekler aynı derecede etkilenmemişlerdir. Aynı durum metinde de görülmüştür.

Metinde düzlük-yuvarlaklık uyumu bulunan kökler ve eklerden bazıları: *kél-di, tap-ıp, sür-t-üp, yet-me-s, iş+ge, aldı+da, bil-me-y, kıl-ğan, köñl+üm*.

Metinde düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymayan kökler ve eklerden bazıları: *köz+üm+ni, kör-me-dük, neçük, kez-dü-k, éyle-dü+k, ér-dü+k, bol+ğıl, köz+ge, tur-mağ, bol-sañ*.

Ünsüz Değişimi

b- > p-: Tuhfetü-l Abidin'de bir Türkçe kelime, kelime başındaki b'nin p'ye dönüştüğü görülmüştür: *pişken > püşken*.

b- > m-: Eski Türkçede kelime başındaki /b/ sesleri kelime bünyesindeki /n/ ve /ñ/ seslerinin tesiriyle /m/ sesine dönüşür: *bin > miñ* "bin", *bindür > mindür* "bindirmek", *bunu > munı* "bunu", *bunda > munda* "bunda", *beni >*

meni "beni", munça > *munça* "bu kadar".

-ğ- > -v-: Harezmi Türkçesinde görülen *g-* den gelişen söz içi *w-* sesi, Çağatay Türkçesinde *v'*ye dönmüştür. Tuhfetü-l Abidin'de de bazı Türkçe kelimelerde görülmüştür: yağuk > *yavuk*, soğuk > *savug*

t- > d- ~ -t- > -d-: Çağatayca'da söz başı *t* sesi korunmuştur. Ancak Tuhfetü-l Abidin'de bazı örneklerde *t*'nin *d*'ye dönüştüğü görülür. Bir örnekte ise iç seste *t > d* değişimi mevcuttur: ol+turur > *ol+durur*, turur > *dururdi*, tedi- > *dédi-*, tøy > *døy*.

-k > -ğ-: TA'nın bazı kelimelerinde *k*'nın *ğ*'ya dönüştüğü görülmüştür: savuk > *savug*, balık > *balıg*, salmak > *salmağ*.

-p- > -f-: Çağatay Türkçesinde önemli ses özelliklerinden biri ise patlayıcı dudak ünsüzü olan */p/*'nin dış-dudak ünsüzü */ff/*'ye dönüşmesidir. Metnimizde birkaç örnekte görülmüştür: dobi > *doppi* > *doffi*, toprak > *tufrağ+ı*, arpa > *arfa*

-k > -h ~ -k- > -h-: *k > h* değişimi Tuhfetü-l Abidin'de de bir kaç kelimeye görülmüştür: çok > *çoh*, uykulasun > *uhlasun*, uçmak > *uçmağge*, yakışi > *yağışi*.

-d- > -y- ~ -d- > -y-: *d* sesi Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde sızıcı *d* 'ye dönüşür. Eski Türkçede söz içi */d /* akıcı *y* sesine dönüşmüştür. Eserde bu değişimde örnekler görülmüştür: adak > *ayak*, kod- > *koy-*, adır- > *ayır-*, udi-/udı- > *uyku*, edle- > *éyle-*

-z- > -s-: Olumsuzluk eki hariç, bir örnekte *z* sesinin tonsuzlaşarak *s*'ye dönüştüğü görülmüştür: izde- > *iste-*

Ünsüz Düşmesi

Ses düşmesi olayı, ünlülerde görüldüğü gibi ünsüzlerde de sık sık görülen bir ses özelliğidir. Türkçenin gelişim sürecinde bazı ünsüzler düşürülmüştür. Eserdeki ünsüz düşmesi örneklerinden bazıları şunlardır:

-r- > ø: birle > *biø+le*, ér-mes > *éø-mes*, kırtul- > *kuøtul-*

b- > ø ~ -b- > ø: bol- > *-øol-*, sub > *suv* > *suø*

-g-/-ğ- > ø: kergek > *kerøek*, eşgek > *eşøek*, kulğak > *kuøak*

-l- > ø: oltar- > *oltur-* > *Oøtur-*, Kéltür- > *kéøtür-*

-d > ø: id+ı > *i+si* "kokusu"

Ünsüz Uyumu

Ünsüz uyumu konusunda Çağatay Türkçesi tutarlı değildir. Çağataycada kesin bir uyum halini almayan ünsüz uyumu, Tuhfetü-l Abidin'de tutarlı bir mahiyet arz etmez: *yetdiñ, ötdiñ, bitdiñ, keçdiñ, kıyaşdın, şüretde, taptı, étidiñ, kélipdür, bā'ığdin, kökdin*.

Sonuç (xulosa)

Tuhfetü'l-Âbidîn, önceki ismiyle Eski Türkistan olan bugünkü Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Nemengân şehrinde dünyaya gelen ve hayatının çoğunu Buhara'da seyyahlık yaparak geçiren Molla Yâr Muhammed Nemengâni'nin eserinden derlenen manzum bir eserdir. 188 sayfadan oluşan bu eserin 108. sayfasına kadar olan kısımda adı geçen şaire ait şiirler mevcuttur. Eserde genel olarak muhammes şiirler mevcut olup müseddesler, müstezadlar, musemin, mütasse ve gazeller bulunmaktadır. Eserin ilk beş sayfasında müstensih tarafından yazılan nesir mevcuttur. Nesirde kitabın neden yazıldığı hakkında bilgi verilmiştir. Eserde daha çok Peygamber Efendimiz (s.a.v.) hakkında yazılan naatlar, dört halife, şiirlerine konu olan yerler ve birçok kişinin şahsına yazılan şiirler bulunmaktadır.

Tuhfetü'l-Âbidîn'in bugün tek nüshası elimize ulaşmıştır. Elimizde bulunan bu nüsha bugünkü Afganistan'ın Bedehşan ilinde bulunmuştur. Eser eskiden günümüze kadar süregelen bir gelenek çerçevesinde bugün hâlâ bazı yerlerde okunmaktadır. Eseri koruyan kişiler Gülbüddin ve Nurulhak, Badahşan ili Hoşham köyünün sakinleridir. Eserin taşbasımı Ahmet Mahdum Baharayı tarafından yapılmıştır.

Eserin yazılış gayesi dinimizin peygamberlere olan saygısını, sevgisini ve muhabbetini dillendirme isteğidir. Peygamberlerin İslam dinindeki yeri, gayeleri, prensipleri, güzellikleri ve âlimlerin sözleri büyük önem taşımaktadır. Bu kitabın tanzim ve basımı çeşitli şairlerin şiirlerinden seçip kendisi gibi muhabbet arzulayan, kırılan kalplere derman olabilmesidir.

References

1. Argunşah, Mustafa, Çağatay Türkçesi. Kesit Yayınları, İstanbul 2014.
2. Eckmann, Janos, Çağatayca El Kitabı. Çev. Günay Karaağaç, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009.
3. Damolla Kayyumov, Folad Can, Tezkire-i Kayyumi. Taşkent: Yayınsız, 1998.
4. Günay Karaağaç, Türkçenin Dil Bilgisi. Ankara: Akçağ Yayınevi, 2012.
5. Kara, Funda, Zebân-ı Türkî (Kelür-nâme). Erzurum: Fenomen Yayınevi, Erzurum, 2011.
6. Efendioğlu, Süleyman, Vâhid Cinânül-cinân, Erzurum: Fenomen Yayınevi, 2013.
7. Seyhan, Tanju Oral, Zahirü'd-din Muhammed Babür Mirza Mübeyyen Der Fıkh. İstanbul: Çağrı Yayınevi, 2004.
8. Kocaoğlu, Timur, Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi. Ankara: Türk Kültürü, Sayı: 483-483, Temmuz- Ağustos- 2003.
9. Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü. Ankara: TDK Yayınevi, 2011.
10. Uzsozluk, Erişim Tarihi: 20.05.2021, <http://www.uzsozlik.com/>